

Rozpaky nad českou literární a čtenářskou obcí přelomu 15. a 16. století¹

PETR VOIT

Chceme-li se na následujících řádcích zamyslet nad změnami, které do čtenářské recepcce textů, dříve psaných či vnímaných jen poslechem, vnesl raný knihtisk, mnoho studijních pramenů v Čechách a na Moravě vlastně nenajdeme. Exempláře dochované z přelomu 15. a 16. století většinou časově vpisky prvních majitelů postrádají a inventáře soukromých biblioték se do městských knih ještě nezaznamenávaly. K rekonstrukci průsečíků mezi českou tištěnou literární produkcí a četbou doby jagellonské však mohou promluvit dvě skutečnosti, jimž nebyla dosud věnována potřebná pozornost – totiž úroveň editorské práce a úroveň typografického zpracování.

Nejprve se zastavme u postojů Viktorina Kornela ze Všehrd, které jsou vtěleny roku 1495 do dedikace utrakvistickému knězi Jírovi. Všehrd s ní otevřel sborník překladů z Jana Zlatoústého a Cypriána, vyšlý však tiskem až 1501. V dedikaci proklamoval češtinu jako literární jazyk rovný latině či řečtině. Pamatoval tak na měšťanského čtenáře, a to spíše ze spodních než horních, patricijských sfér. Ty (stejně jako vyšší či nižší aristokracie spojená s královskými nebo městskými úřady) se musely zákonitě sytit cizojazyčnou literaturou dováženou ze zahraničí, která mohla vzbuzovat nedůvěru k možnostem češtiny přetlumočit stylisticky i gramaticky dokonalou tvorbu antických klasiků. Na latinizující vzdělance beroucí být omylem do ruky českou knihu a ihned ji jako horké uhlí odhazující kriticky naráží Mikuláš Konáč roku 1507 při zveřejnění překladu náročné lukiánské satiry.

Navzdory tomu, že Všehrdova víra v národní jazyk dovolila literárním vědcům 20. století povýšit dedikaci na manifest nového směřování literárního vývoje, se domníváme, že pisatel v tomto ohledu neproklamoval nic nového. Vždyť čeští utrakvističtí prvotiskaři se na rozdíl od zahraničních kolegů už téměř dvacet let vyhraňovali vůči importu cizojazyčného knižního zboží právě monopolizací češtiny (ta se objevila v 87 % našich prvotisků, kdežto němčina zabírá jen 30 % původem německých inkunábulí). Latinské verše i odborná próza z pera domácích humanisticky orientovaných vzdělců se tiskla ostentativně v cizině a ty jednotliviny, které vyšly u nás, jsou spjaté pouze s aktivitami zahraničních kočovných tiskařů. S výjimkou Bakalářovy plzeňské dílny, která někdy po roce 1506 počala rozmnožovat latinské texty švabachem, byla tato jinojazyčná literatura reprodukována evropsky přijatelnou rotundou. Tuzemský čtenář a zejména nižší měšťanstvo k rotundě mohlo zaujímat stejně neurastenický postoj jako k papežsky nepřátelské antikvě, a proto tento latinizující proud utrakvistickým tiskařům žádnou pobídku ani nevytvářel, natožpak

¹ Stať vznikla v rámci projektu Europa Humanistica – literární a jazyková recepcce antických textů v českých zemích v letech 1470–1600 (GA ČR reg. č. P406/10/0591). Abychom čtenáře nezatížili přílišným historicko-bibliografickým poznámkovým aparátem, stať formulujeme v esejistické podobě.

vzor – také první dochovaný latinský tisk z Prahy sázel Mikuláš Konáč 1516 švabachem.

Nemáme doklady o tom, že se u nás vydávala literatura nauková a téměř stejný dluh cítíme i při popularizaci národní minulosti, která by většinové utrakvistické společnosti jistě konvenovala. Čeští prvotiskaři dokázali oblast historické literatury pokryt nanejvýše pasionálovými texty o Husově a Jeronýmově smrti, i když kupříkladu Dalimilova kronika byla ještě během 15. století živá a kolovala v mnoha opisech stejně jako Kronika o Janu Žižkovi, sepsaná až za doby poděbradské. Promítne-li na takto plochou mapu editorských aktivit ještě pozdně gotickou konzervativní typografii, při níž se reprodukce předlohy účastnil pouze jeden řez a stupeň textové i vyznačovací bastardy, a to bez iniciál a dalšího náležitých dekoru, pak nemůžeme očekávat, že emancipační proces, který během sedmdesátých a osmdesátých let 15. století zahájili zahraniční tiskaři, zasáhne také Čechy. Tento proces se zaměřil na vizualizaci a unifikaci typografie. Prostřednictvím sazebných prvků (diferencované písmo, rubriky, iniciály, číslování listů, marginálie, záhlaví, kustody), raně renesančního výtvarného názoru (estetický soulad mezi písmem, dekorem a ilustrací) a návodným edičním rámcem formovaným humanistickými postoji (titulní strana, předmluva, rejstřík, errata) zvyšoval komfort tichého čtení, z nahodilé četby činil nejen pravidelnou každodenní, ale i stále masovější záležitost, a tím vlastně spoluvytvářel plošný trh. V těchto ohledech se poslání českých prvotiskařů nenaplnilo, neboť mohutným dovozem vnucený příklon k češtině, staršími badateli proklamovaný za přednost domácího vývoje, vyzněl bez typografické a editorské podpory naprázdno. Máme za to, že řemeslník či kramář znalý jen češtiny zůstával i po dvaceti letech existence domácího knihtisku nadále závislý na rodinných rukopisech a poslechu ústně šířeného folklóru. Jeho pasivita je však pochopitelná, neboť příležitost poměřovat kvalitu tuzemského knižního zboží s cizojazyčnou zahraniční produkcí nevyhledával a ambice vyvíjet tlak na českého řemeslníka ještě neměl.

Pročítáme-li Všehrdovu dedikaci knězi Jírovi, za mnohem důležitější než apel k českému jazyku považujeme to, co novodobé ideologicky zbarvené interpretace potlačily, totiž na jedné straně Všehrdův obdiv k Němcům, kteří dokázali z latiny a řečtiny tuzemským laikům velmi brzo přeložit téměř všechnu dostupnou antickou a prvokřesťanskou literaturu (a tím prý přivést Říši k rozkvětu), a na druhé straně Všehrdovu kritiku tuzemské prázdnoty, směřující mimo veškerou pochybnost na tiskaře, překladatele a editory. O našich řemeslnících z doby před i po Všehrdovi není totiž známo, že by právě touto literaturou zaměstnávali své tiskařské lisy, a když už podobný rukopis do výroby vzali, šlo pragmaticky o dílka útlá, zatímco zahraniční tiskaři bez problémů vydávali v obsáhlých foliantech i sebrané spisy klasiků a patristů. Hrstka českých překladatelů – a to hlavní profesí většinou kněží nebo tiskařů – prozatím pracovala jen na objednávku a mnohé rukopisy se z obavy před čtenářským nezdařením tiskárnám raději vyhnuly. Dokládají to tvůrčí osudy Všehrdova mladšího souputníka Řehoře Hrubého z Jelení, jehož fenomenální překladatelské aktivity zalezely v solitérních (ani později už neopisovaných) rukopisech, nebo Konáčova obava, že Luciana bude pro mnohé překládat na vodě čili marně. O intelektuálních schopnostech cílové skupiny čtenářů si můžeme udělat představu porovnáním Erasmovy latinské verze *Enchiridia militis christiani* s českým překladem Oldřicha Velenského z roku 1519. Zatímco Erasmus necítil potřebu

doprovodit text jakýmikoli vysvětlivkami, Velenský poučen tuzemskou situací v závěru díla na sedmnácti listech připojil sedmdesát osm náповědí týkajících se převážně reálií antické mytologie, prvokřesťanství a starořeckých či starořímských rčení a přísloví. Tuto péči o komfort při vnímání Erasmova náročného textu, u Velenského ostatně běžnou, si vynutila nižší vzdělanost, plynoucí z nepřipravenosti Pražského učení i škol nižších stupňů vzdát se středověké scholastiky ve prospěch humanistických studií. Odpoutání od starých pořádků si nepřála samotná utrakvistická konzistoř, na níž byla jediná fakulta Pražského učení tehdy závislá.

Nicméně ani později se u nás situace ve prospěch antické a prvokřesťanské literatury příliš nezměnila, neboť ta až po Bílou horu tvořila sotva pětinu do češtiny přeložené zahraniční produkce. Dluh, který rozpoznal a popsal Všehrd, se pokusil umenšit již Tiskař Pražské bible, když roku 1488 otevřel svou dílnu Ezopovými bajkami. Později (1513) však reeditoval své dřívější vydání Nového zákona, nikoli bajky, ačkoli také k nim pořídil nákladný ilustrační cyklus, který nadále ležel bez užitku. S antickou literaturou přespříliš nekoketoval ani humanisticky vzdělaný Jan Mantuán Fencl během své editorské mise v Norimberku 1518. Jak nejednotný postoj k antické mravně výchovné beletrii zaujímal soudobý čtenář, nenasvědčuje jen opožděnost dalšího překladu Ezopa (1557), ale i obava Mikuláše Konáče před špatným přijetím lukiánské satiry, k níž přidal prosbu, aby nebyla zatracována ještě před přečtením. Cesta k zapojování antické literatury do národního kontextu, nastíněná Všehrdem, byla stále pomalá i po čtyřech desítkách let, jak lze vyčíst z dalšího Konáčova postesku u biblické hry Judith, kde je nedostatečné překladatelské úsilí Čechů tentokrát srovnáno se silnějšími aktivitami Poláků. Cestu čtenáře k podobným edicím upravovali přesvědčujícími literárněhistorickými exkurzy také Klaudyán nebo Velenský, ba po čtvrtstoletí i Sixt z Ottersdorfu. Ani české překlady z patristiky však na domácí teritorium pravděpodobně nevstupovaly snadno. O rozšíření raně křesťanských ideálů se formou drobnějších edicí dosti snažili litomyšlský člen Jednoty bratrské Pavel Olivetský a koneckonců i kališník Tiskař Pražské bible, ovšem jen do roku 1507. Pak patristika z českých tiskáren na deset let mizí, dokud ji dvěma překlady opět nepřipomenul významný bratrský protagonist Mikuláš Klaudyán. Ačkoli nezpochybňujeme výchovu kazatelnou, odkaz svatých Otců vnímaný prostřednictvím slyšeného citátu se nemohl rovnat čtenářskému zážitku z edičně dobře připraveného tisku. Počínaje rokem 1518 až na Konáčovu ojedinělou snahu se patristika opět na čas ztrácí, poněvadž ji překryla vlna německého luterství. Vhod však přišla během čtyřicátých let, kdy rané církevní autority znovu aktuálně ukázaly, jak se římská církev habsburského státu liší od představ církve prvotní.

Katolík Mikuláš Bakalář po roce 1501, kdy uvedl na trh Všehrdův sborník, nenašel v čtenářském ohlasu důvod nadchnout se v nadcházejících letech pro patristiku a exponent rigidního utrakvismu Tiskař Pražské bible poté, co použil na samém prahu 16. století jako lakmusový papírek Petrarkovo filozofické dílo a Ficiny listy, se vzdal humanistické literatury. Patrně mu i některým souvěrcům až příliš zaváněla papežstvem a nebezpečným novátorstvím, ostatně tak jako původem italská tisková písma, antikva nebo rotunda. Bakalář i Tiskař Pražské bible naopak upřednostnili, ovšemže každý po svém, revitalizaci české středověké původní i překladové literatury. Její nemalá část (kupříkladu Bakalářovy edice Gest Romanorum nebo Kroniky o Apollonioví) byla nižším měšťanstvem uvítána jako náhrada moderní literatury

zábavné, k jejímuž rozprostranění utrakvističtí tiskaři odvalu rovněž nenacházeli (boccacciovské novely Hynka z Poděbrad zůstaly až do roku 1950 v rukopisu).

Jaký byl tedy vydavatelský program českých tiskáren přelomu 15. a 16. století? Z toho, co už bylo řečeno, vyplývá, že literární kánon antiky, středověku či humanismu zůstal přístupný i nadále jen vzdělanějším vrstvám orientovaným na dovoz cizojazyčného zboží z ciziny. Důvodem tohoto stavu bylo, že hybateli literárního soustrojí jagellonské doby se nestali ještě profesionální spisovatelé či překladatelé, natož tiskaři, nýbrž nižší klérus, který si vedle svého hlavního, pastoračního poslání už velké tvůrčí cíle klást nemohl (první generace městských písařů a učitelů schopná rovněž překladové tvorby se formovala okolo tiskárny Pavla Severina teprve ve třicátých letech 16. století). Okolo roku 1500 a krátce po něm byl dosavadní monopol utrakvistických tiskařů narušen dvěma konfesijně odlišnými edičními modely, katolickým a bratrským. Spojnicemi plzeňských protagonistů Mikuláše Bakaláře, Jana Mantuána Fencla a Jana Pekka se jeví propagace a obhajoba katolické víry a zcela nový důraz na školní jazykové příručky a literaturu zábavnou. To vše pražští utrakvisté i bratřští tiskaři programově pomíjeli. Bez ohledu na tyto konfesijní tendence se vůdčím principem stala mravní výchova často spojovaná s didaxí náboženskou. Nábožensky infiltrovaný humanismus se skrze křesťanství obracel k individuu a s podporou pohusitské nostalgie upřednostnil vztah nejen k jazyku a vlasti, ale i k morálce tak, aby prostřednictvím lepšího já byla povznesena celá společnost. Péče o obecné dobré se však konstitovala prozatím jen na bázi praktické etiky. Naukově vzdělatelský rozměr do popředí postavil až Jiří Melantrich po polovině 16. století.

Nejen jednoduchá a konzervativní typografie, ale i takto žánrově neúplný model českojazyčné literatury, která byla přístupná méně zámožné a nebilangvní části řemeslnictva, vychovávaly čtenáře zřejmě velmi pomalu. Proto také tiskař Mikuláš Konáč využil svého literárního nadání a až do dvacátých let se na čtenáře v předmluvách i závěrečných obsahových registech obracel dobře zapamatovatelným veršem, potřebným ne tak nějakému zemskému úředníkovi či městskému písaři jako nižšímu měšťanovi. Jiným svěbytným prostředkem k výchově nezkušeného čtenáře byly literárněhistorické exkurzy dokládající užitečnost prvokřesťanských textů. S touto argumentací nepřišel poprvé Všehrd, jak by se mohlo zdát, nýbrž během let 1518–1520 Mikuláš Klaudyán a Oldřich Velenský. Za symptomatické lze pokládat i to, že Velenský naukové pasáže rámcových částí zařazoval jen do té části nákladu, která pamatovala na méně poučeného vnímatele.

Typografický standard dosahovaný Konradem Baumgartenem nebo Liborem Fürstenhainem, zahraničními tiskaři obracejícími se v Olomouci během let 1501–1504 k latinsky čtoucím katolíkům, žádný širší ohlas nevyvolal. České tiskárny počaly uplatňovat povinný zřetel k technice četby a k výchově čtenáře jinými než slovesnými prostředky teprve počátkem dvacátých let, kdy odezněla první podnětná vlna vydavatelské pomoci z Norimberka a kdy v Praze k řemeslu přistoupil ambiciózní Pavel Severin. Předností knihtisku se nejprve projevíly rostoucím písmovým repertoárem. Díky obchodním kontaktům českých tiskařů s norimberskými kolegy byla rovněž u nás přijata trojstupňová škála švabachu, vyznačovací textura i rotunda. Dosavadní monopol bastardy roku 1522 definitivně skončil a tuzemský písmový materiál se alespoň morfologicky, nikoli však ještě kvantitou, počal vyrovnávat za-

hraničnímu. Tiskárny sazbu už nekomponovaly pomocí jediné, nýbrž dvěma až třemi sadami písem zároveň, a čtenáři tak usnadnily optickou orientaci mezi hlavním a doprovodným textem. Roku 1515 otevřely cestu k masovějšímu proniknutí iniciál, 1518 margináliím, 1533 erratům a 1536 kustodům. Teprve nyní mohl český knihtisk postoupit nad jednoduchou typografií svých počátků. Se zpožděním se počaly formovat předpoklady opticky diferencované sazby, která v sepětí s náležitým edičním aparátem proměňovala kdysi prostě reprodukováný text v kvalitní a dobře vnímatelné knižní zboží. Tento proces, který je spjatý se vstupem raně renesančního názoru, však zřejmě až po práh čtyřicátých let 16. století nacházel v měšťanském čtenáři málo rovnocenného partnera, neboť byl očividně zpomalován traditionalismem a kapitálovou slabostí českých tiskáren, na domácím zákazníkovi nijak nebohatnuvších.²

² Zájemce o problematiku upozorňujeme, že tuto stať z jiného pohledu rozvíjí Petr VOIT, Vliv české pozdně gotické typografie na konstituování čtenářské obce, in: *Studia Bibliographica Posoniensia* 7, 2012, s. 42–51.

Zusammenfassung

Verlegenheit über die tschechische Literatur- und Lesergemeinde an der Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert

PETR VOIT

Der Aufsatz behandelt die Rekonstruktion der Lesergemeinde innerhalb des Bürgertums zur Zeit der Könige aus dem Haus Jagiello. Weil keine direkten Quellen überliefert sind, werden literarische, typographisch-setzerische sowie editorische Aktivitäten analysiert, die auf diese Weise pragmatisch und in gegenseitigen Korrelationen bei uns bisher nicht bewertet wurden. Der Verfasser kommt zum Schluss, dass das einheimische literarische Modell dem sich konstituierenden Bürgertum offensichtlich nicht willfuhr, weil es sowohl die nötige lehrhafte als auch unterhaltende Literatur vermisste bzw. vermissen ließ. Die Anknüpfung an den Literaturkanon der Antike, die im Ausland durch zahlreiche Übersetzungen in die Volkssprachen gewährleistet wurde, stockte bei uns wegen niedrigem Bildungsniveau und mangelhafter Orientierung in den Realien der Antike. Die typographisch-setzerischen Gewohnheiten, die bei den einheimischen Buchwaren angewendet wurden, waren äußerst unterentwickelt, weil sie auf der armen Ausstattung des einheimischen Druckergewerbes, besonders auf dem Gebiet des Letternmaterials basierten (es wurde ständig in einem Schriftgrad gedruckt, der es nicht ermöglichte, den Begleittext vom Haupttext optisch zu unterscheiden). Gleiches gilt auch für die nicht entwickelte Editionstätigkeit und die mangelhafte Ausstattung der Buchwaren durch den Hilfsapparat für den Leser (Vorwort, Marginalien, Register, Inhalt). Alle diese Ergänzungen wurden offensichtlich als Mehrarbeit des Erzeugers angesehen, die potentiell den Verkaufspreis erhöhte. Die Konstituierung der Gemeinde der bürgerlichen Leser sowie die Vorbereitung des Lesers auf die stille, ganz mechanische Lektüre verliefen bei uns im Vergleich zum Ausland offensichtlich langsamer und dauerten länger. Die böhmischen Buchdrucker der ersten Zeit haben in dieser Hinsicht keine Tradition begründet, und die erste Etappe der Formierung einer tschechischen Lesergemeinde fällt somit offensichtlich erst in die ersten zwei Jahrzehnte des 16. Jahrhunderts.

Übersetzt von Václav Bok

Resumen

Vacilación en la comunidad literaria y de lectores checa entre los ss. XV y XVI

PETR VOIT

Este artículo trata de la reconstrucción de la comunidad de lectores en la burguesía del periodo de los Jagelones. Aunque no se han conservado fuentes directas, se analizan las actividades literaria, tipográfico-cajista y editorial, que hasta ahora no habían sido valoradas en correlaciones recíprocas. El autor concluye que el modelo literario nacional era a todas luces muy poco conveniente para la nueva burguesía naciente, ya que carecía tanto de la necesaria literatura instructiva como de la de diversión. La continuidad con los cánones literarios de la Antigüedad, que en el extranjero garantizaron numerosas traducciones a las lenguas nacionales, se estancó en nuestra tierra gracias a una escasa educación y a una orientación hacia la cultura medieval. Las tradiciones tipográfico-cajistas que se seguían en la producción librera nacional tenían una extrema falta de desarrollo, puesto que estaban vinculadas al pobre equipamiento de los establecimientos de imprenta, sobre todo en el ámbito de los materiales de tipografía (se imprimía con un solo tamaño de letra, lo cual no permitía la diferenciación óptica entre el texto secundario y el texto principal). Sucede lo mismo con el trabajo de edición sin desarrollar y la insuficiencia en la producción librera de elementos de ayuda al lector (prólogo, anotaciones, registro, índice). Es evidente que todos estos elementos eran considerados como un trabajo de producción adicional que aumentaba potencialmente el precio de venta. La formación de comunidades burguesas de lectores y la enseñanza a la lectura silenciosa y totalmente mecánica fue en nuestra tierra claramente más lenta y larga que en el extranjero. Los primeros impresores checos no fundaron ninguna tradición al respecto y así la primera etapa de formación de las comunidades de lectores tuvo lugar en las dos primeras décadas del siglo XVI.

Traducido por Miguel José Cuenca Drouhard